

Olga Supek
Filozofski fakultet, Zagreb

Primljeno: 10. 06. 1989.

ETNOS I KULTURA

SAŽETAK

U prvom dijelu autorica izlaže tri pristupa razumijevanju fenomena etnosa koji su ujedno kronološke faze u etnologiji i kulturnoj antropologiji: etnos kao prirodni fenomen, etnos kao funkcija socijalne interakcije, te etnos kao označitelj kategorija stanovništva unutar globalnog polit-ekonomskog sustava. Nastavlja sa razmatranjem definicija *kulture* i *etnosa*, te odnosa među njima. Konačno, razmatra se povijesna dimenzija etnosa koji je u antropološkom smislu konstanta, ali se manifestira različito unutar različitih povijesnih oblika društvene organizacije.

Na ovogodišnjem simpoziju Povijesne paralele hrvatske i slovenske etnologije raspravljalo se o određenju etnosa iz etnološke, filozofske, historio-grafske i sociološke perspektive. Pokazalo se ne samo da su mnogi osnovni pojmovi u vezi s fenomenom etnosa još posve nejasno određeni nego i da se od jedne do druge navedene discipline malo zna o njihovim specifičnim pristupima i doprinosima na tom polju istraživanja. Razmjena mišljenja i iskustva ovom prilikom sigurno je pridonijela da se ta situacija ubuduće promijeni nabolje. Moje se izlaganje na simpoziju temeljilo na već publiciranom radu o tretiranju etnosa u etnologiji i kulturnoj antropologiji (vidi br. 15 u literaturi), a živa diskusija koja je uslijedila može se sažeti na dva osnovna pitanja: kakav je odnos između etnosa i kulture, te kako se etnos povijesno iskazuje prema koncepciji razvijenog u dotičnom radu. Ovim se člankom, dakle, pokušava odgovoriti na ta pitanja. Potrebno je najprije rezimirati gore navedni rad da bi bilo jasno o kakvoj se koncepciji radi.

Tražeci odgovor na pitanje o biti etnosa prihvatila sam stanovište koje je danas vrlo rašireno u kulturnoj antropologiji: da se taj fenomen ne temelji na pretpostavljenim inherentnim kulturnim osobinama, nego na subjektivnom činu kojim jedna ljudska grupa deklarira svoje zajedništvo i utvrđuje granice prema drugima. Etnički je identitet samo posredno vezan uz kulturno naslijeđe, a bitno ga određuju oblici društvene interakcije i odnosi moći. Tekuće ekonomske administrativne, političke i ideološke interakcije između društvenih zajednica stvaraju potrebu da ljudi, uglavnom proizvoljno, zahvate u repertoar svoga tradicijskog kulturnog naslijeđa, birajući one njegove aspekte koji će moći poslužiti da legitimiraju poziciju te grupe unutar širega društvenog konteksta, ovdje i sada.

Tri pristupa određenju etnosa

Unutar jedne ranije etnološke i kulturnoantropološke tradicije, kojoj i danas mnogi pripadaju, smatralo se da *etnos pripada kategoriji prirodnih pojava*. Kao temelj zajedništva neke grupe, držalo se da je on njezino stalno i inherentno svojstvo koje proizlazi iz zajedničkih i specifičnih kulturnih tra-

dicija; štoviše, da predstavlja gotovo mističnu vezu između pripadnika naroda i tla na kojem žive. Zajednički »duh i krv« manifestira se u tvorevinama poput mitova, poezije, vjerovanja i običaja, a zadatak je etnologa (i filologa, kulturnog povijesničara i drugih) da utvrđuje njihovu specifičnost i tako dopre do biti »narodnog« kao prirodne i trajne, a ne povijesne kategorije. Ne treba mnogo isticati da je takvo shvaćanje etnosa izraslo u krilu romantičnih književnih pokreta 19. stoljeća, a ovi opet u okviru širih pokreta za nacionalnu emancipaciju i izgradnju nacionalne države (usp. 4).

U istom je vremenu i s istom motivacijom utemeljena i etnologija na slavenskom jugu. Od samog početka bila je definirana kao društveno angažirana znanost o narodu (kod A. Radića, primjerice, kao »narodoznanstvo«), a ne kao znanost o kulturi, kao što je to bio slučaj u anglosaksonskom svijetu. To znači da su istraživanja bilo kojeg aspekta kulture ekscipitno ili implicitno uvijek bila potraga za etnosom, za porijeklom i korijenima, zapravo za kulturnom argumentacijom u opravdanju ideološkog i političkog programa nacionalne emancipacije. U posljednja dva desetljeća izvršena je u nas kritička revizija osnovnih pretpostavki etnologije, pa se u nekim sredinama već značajno preusmjerila praksa (vidi npr. 8, 14, 11, 15). U drugim se sredinama pored novih pravaca istraživanja i dalje vrše istraživanja etnogeneze, ali i tamo neodređenost središnjeg pojma *etnos* predstavlja stalni problem. Kako je pokazala diskusija u časopisu *Gledišta* 1983, pod tematskim naslovom u kojem su zbunjujuće povezani pojmovi etnos-narod-nacija, etnos se i dalje smatra prirodnim — čak biološkim! — urođenim i trajnim svojstvom ljudske zajednice (vidi 13, 17). No njegov je sadržaj (je li to zajedničko porijeklo, jezik, prirodna solidarnost, mentalitet, interes, tradicije, kolektivne vrednote, religija ili neka kombinacija tih aspekata kulture) — još uvijek sporan. Neki pak autori naslućuju da bi barem u suvremenim, kompleksnim društvima etnos mogao biti subjektivan osjećaj prirodnosti, temeljen na simboličkim predstavama (1, 12).

Točno prije dvadeset godina, norveški etnolog F. Barth objavio je teoriju o etnosu kao pojavi *subjektivne, simboličke kategorije, kao funkciji socijalne interakcije* (2). Izuzetno utjecajan, taj je rad pokrenuo mnoga istraživanja etnosa u suvremenim društvima i tako ovu problematiku uveo u maticu kulturne antropologije, gdje je dotad bila tretirana uglavnom marginalno. Osnovna Barthova postavka jest da svjesno kulturno distanciranje između ljudskih grupa nije posljedica njihove pretpostavljene prostorne ili društvene izolacije, nego obrnuto, njihove interakcije. Kada društvene zajednice međusobno komuniciraju unutar nekoga šireg društvenog konteksta, one razvijaju potrebu da odrede granice među sobom i to čine tako da potenciraju neke od aspekata kulture koje smatraju specifičnim. Etnos je, dakle, stalni proces subjektivnog razgraničavanja između grupe MI i grupa ONI, proces koji se zbiva unutar i između svih oblika društvene organizacije, od najjednostavnijih do kompleksnih suvremenih nacionalnih i višenacionalnih država. Ne ukida ga niti akulturacija, niti migracije, niti integriranje manjih ljudskih zajednica u veće i kompleksnije oblike. Taj proces samo-razgraničavanja ima aspekt ponašanja i kognitivni aspekt. Prvi se sastoji od pravila po kojima se odvija interakcija preko utvrđenih granica. Drugi se sastoji od subjektivnog procesa selekcije kulturnog simbola pomoću kojih jedna grupa sebe razlikuje od drugih i tako određuje svoju specifičnost, iako se zapravo »objektivni sadržaj kulture«, tj. ukupan način života grupa u interakciji, može uvelike preklapati. Kulturne zone kompleksne su tvorevine bez oštih i jednoznačnih granica, jer se aspekti kulture prenose, uče i mijenjaju a da to nema nikoga bitnog utjecaja na održanje etničkih granica. Ove su, naprotiv jasno određene: odr-

žanje neke etničke zajednice ne ovisi o njenoj ukupnoj kulturi, nego o sposobnosti da održava važnost ponekad zaista minornih kulturnih značajki kao posebno znakovitih oznaka u svijesti svojih članova, te u svijesti drugih koji ih priznaju i prihvaćaju kao njihove specifične oznake.

Etničke granice u prvom su redu socijalne, ali mogu imati i teritorijalni aspekt. Ovdje Barth uvodi ekološku koncepciju odnosa različitih etničkih grupa prema prirodnim resursima na nekom teritoriju: ljudske grupe mogu skladno koegzistirati na istom teritoriju jer ne žive u istoj ekološkoj niši (npr. zemljoradnici i stočari) i često su povezani ekonomskim razmjenama ili ritualnim vezama, mogu biti bitno međuzavisni iako ne žive u istoj ekološkoj niši (npr. obrtnici i zemljoradnici); konačno, dvije grupe mogu konkurirati za iste resurse na istom teritoriju, u kojem je slučaju konflikt neizbježan (npr. ako su obje grupe zemljoradničke, a zemlje je premalo). Zanimljivo je da je Širokogorov mnogo prije Bartha iznio također »ekološko« i interakcionističko viđenje etnosa, no njegova je koncepcija više funkcionalistička, a jezik gotovo »fizikalan« (vidi članak D. Rihtman u ovom broju).

Budući da je vršio empirijska istraživanja u slabo integralnim segmentarnim društvima (pakistanska plemena i plemena Arapskog poluotoka), Barth je najslabije osmislio aspekt svoje teorije koji razmatra odnos etnosa i socijalne stratifikacije u kompleksnim društvima. Osvrće se uglavnom na političke, stratificirane post-kolonijalne države u kojima su lokalne i regionalne zajednice morale razviti posebne strategije samoodržanja u procesu političke, ekonomske i kulturne integracije: negdje su se manjinske elite modernizirale i odvojile od svojih marginaliziranih, konzervativnih lokalnih zajednica; drugdje su podvojile svoju svakodnevicu na »napredni« ekonomski i politički život i »tradicionalni«, specifični kulturni život; konačno, neke su manjinske elite odabrale strategiju naglašavanja svoje posebnosti da bi se izborile za bolju poziciju u svim sektorima globalnog društva (nativistički i nacionalistički pokreti). Ukratko, Barth je radikalno izmijenio koncept etnosa i etničkog identiteta izdvojivši ga iz konteksta »objektivnog kulturnog sadržaja« i stavivši ga u kontekst društvene interakcije. Tako etnos više nije ni prirodno ni primordijalno stanje nego proces.

Osamdesetih godina objavljeno je nekoliko ozbiljnih studija o etnosu, etničkom identitetu i nacionalnim pokretima za koje je karakteristično da povezuju etnos s globalnim odnosima moći i svjetskim ekonomskim sistemom (vidi npr. 7, 16, 3). Osim toga, važno je da se proces formiranja i transformiranja etnosa stavlja u povijesnu perspektivu, ponekad veoma dugotrajnu, od nekoliko stoljeća. U odnosu na Barthovu teoriju postignut je pomak u nekoliko smjerova: dinamika etnosa ne promatra se samo na sinkroničkoj ravni interakcije između etničkih grupa nego i na dijakronijskoj ravni povijesne mijene tih interakcija; preuzeta je važna Barthova koncepcija kognitivnog samo-razgraničavanja, odnosno stanovišta da se etnička granica temelji na simboličkim, odabranim aspektima kulturnog repertoara jedne populacije, ali se odbacuje implikacija gotovo »tržišne slobode« u izboru etničke osobitosti; što je najvažnije, etničke grupe i etnički identitet nužno se dovode u vezu s hijerarhijskim odnosima moći, političkim i ekonomskim (»politička ekonomija etnosa«). Tako je npr. A. Cohen definirao etničku grupu kao »kolektiv ljudi koji imaju neke zajedničke obrasce normativnog ponašanja, ili kulture, i koji čine dio jedne veće populacije s kojom su u interakciji u okviru širega društvenog sustava, poput države. Pojam etnos (ethnicity) odnosi se na stupanj usklađenosti s tim kolektivnim normama u toku društvene interakcije« (5).

Suvremene studije o etnosu povezuju etničke situacije s globalnim razvojem i nejednakošću, koristeći se i teorijama kakva je npr. ona Wallerstei-

nova o razvoju svjetskoga kapitalističkog sistema (vidi 16, 6). Za današnje bavljenje etnosom u kulturnoj antropologiji karakteristična je, dakle, teza da etnos nije prirodni i konstantni aspekt kulture, nego da je povijesni proizvod specifičnih društvenih interakcija. Unutar kompleksnih zajednica, društvena je elita ta koja ima moć da selekcionira, nameće i čak stvara kulturne simbole nacionalnog porijekla i osobitosti, te pomoću tog kulturnog programa opravdava raspodjelu i preraspodjelu životnih resursa. Time ona ujedno određuje i način interakcije između lokalnih i regionalnih zajednica, odnosno s vremenom nove oblike ili varijacije etničkih granica. Budući da niti jedna kompleksna društvena zajednica ne živi u izolaciji od drugih, sebi sličnih, procesi centralizacije unutar nekih nacionalnih država, kao i grupiranje na nad-nacionalnoj razini, imaju reperkusija na situaciju svake druge nacionalne zajednice. »Kontinentalne« etničke pripadnosti postoje već i danas (npr. Latinoamerikanci, Arapi) ili su u procesu nastajanja (možda »Evropljani« u 21. stoljeću). Prema E. Wolfu, ekonomska i politička globalizacija ne uništava etnos nego ga transformira; tako u slučaju migracija stanovništva na svjetskom tržištu rada etnos dobiva nove oblike i novu funkciju obilježavanja pojedinih kategorija radnika (18:381). Fenomen etnosa nije, dakle, kulturna raznolikost per se, nego je polit-ekonomska organizacija kulturne raznolikosti.

Navedene promjene u koncipiranju etnosa u etnologiji i kulturnoj antropologiji nisu samo slučajne kronološke faze. Taj teorijski slijed razmišljanja o etnosu neodvojiv je od iskustva pripadnika evropske civilizacije u doživljavanju svijeta. U prvoj fazi, imali su sporadične susrete s »divljim«, »prirodnim« barbarima koji su pripadali tuđem svijetu, izvan poznatih granica vlastitog društva i kulture, i zato jedva i da su bili ljudi. S vremenom, vlastito se društvo homogeniziralo u naciju i pretpostavilo prirodno pravo svakog člana da bude u njoj jednako tretiran, uživajući jednake privilegije tj. slobodu. »Tuđi« svijet tretiran je istodobno kao otvoreni prostor za proširivanje vlastitih granica, ali zbog sve intenzivnije interakcije s drugim ljudima u njemu, raste svijest o problemima samoodržanja i posebnosti. Konačno, današnji svijet ne doživljavamo samo kao malen i međuzavisan nego i kao tjeskobno stratificiran u političkome i ekonomskom smislu; u tom svijetu etnos je iskaz kulturne raznolikosti, kojega doduše usmjeravaju obrasci polit-ekonomske moći, ali koji je zbog svoje slojevitosti istovremeno neprestani izvor konflikata i otpora centrima te moći. Nije slučajno da se čak i »stare«, odavno integrirane evropske nacije moraju suočiti sa lokalnim, etničkim identitetima i pokretima.

Kultura i etnos

Iz svega dosad rečenog proizlazi da su pojmovi kultura i etnos u drukčijem odnosu nego što se obično misli, a također i da se kulturni identitet i etnički identitet ni u kom slučaju ne poklapaju. Da bi ta tvrdnja bila jasnija, potrebno je iznijeti i suprotstaviti definiciju jednoga i drugog.

Kultura kao kompleksna pojava bila je u povijesti etnologije i kulturne antropologije definirana na raznorazne načine, no uvijek sveobuhvatno, kao ukupni način života jedne ljudske grupe u određenom vremenskom razdoblju, a ne kao ovaj ili onaj aspekt života društvene elite. Dok su se prijašnje definicije kulture uglavnom sastojale od nabranjanja oblika života u ljudskoj zajednici i povijesnih kulturnih dostignuća, suvremene naglašavaju »mentalnu razinu« kulture, tj. činjenicu da je kultura integralni sustav pravila koja usmjeravaju ponašanje ljudi. Po mom mišljenju definicija kulture morala bi

uzeti u obzir kako normativni tako i praktični aspekt ljudske djelatnosti. Stoga upotrebljavam radnu definiciju po kojoj je *kultura kompleks pravila o prihvatljivom ponašanju unutar neke ljudske zajednice, sve djelatnosti koje su u skladu s tim pravilima, te materijalne i duhovne tvorevine koje su rezultat tih djelatnosti.*

Kultura je uvijek integralni sustav u funkcionalnom i kognitivnom smislu, a ne niz kamenčića koji igrom povijesnih slučajeva čine šareni mozaik što nam je trenutno pred očima. »Prežici« i zaostaci mogući su eventualno na materijalnom planu (spomenici prošlosti), ali čak i oni danas dobivaju značenje, vrednovanje i funkciju u skladu s dominantnim vrijednostima sadašnjega kulturnog sustava. Osim činjenice da je integralni sustav, bitna su obilježja kulture da je ona uvijek društvena pojava, da joj se kontinuitet osigurava učenjem, te da se temelji na simboličkoj komunikaciji (kojoj su najvažniji oblici jezik i pismo). Različiti oblici simboličke komunikacije omogućavaju također proces inovacije u kulturi, odnosno prihvaćanje »posuđenica« iz drugih kulturnih sredina. Važno je istaći da su procesi učenja vlastite kulture (enkulturacija) kako svjesni tako i nesvjesni (autori poput Lévi-Straussa npr. daju primat nesvjesnim procesima). Svijest o kulturnoj specifičnosti rijetko je prisutna kod nosilaca neke kulture — osim kod pojedinaca koji putuju »tuđim svjetovima« ili kod nomada — sve dok nisu izloženi jakim pritiscima akulturacije ili ekološke katastrofe, tj. sve dok uobičajeni, »normalni« način života najednom nije stavljen u pitanje.

U održavanju kontinuiteta kulture najvažnija je *tradicija*, proces kojim se izabrani aspekti naučnog ponašanja i djelovanja prenose s generacije na generaciju. Međutim, čak ni ovaj, za kulturno održanje najznačajniji proces, nije odvojen od svoje suprotnosti — procesa inovacije. Jer svaka generacija u skladu s vlastitim dominantnim vrijednostima i pravilima ponašanja nanovo definira tradiciju, selekcionira je, reinterpretira — čak izmišlja. Određeni mitovi, legende, simbolički dijelovi odjeće, plesovi, pa čak i stavovi (prema crkvi ili porodici npr.) mogu »spavati« desetljećima, pa i stoljećima, dok ih zbog nekog suvremenog razloga tekuća generacija ne »oživi«.

Što se etnosa tiče, već sam na početku istakla meni prihvatljivu definiciju po kojoj je *etnos deklarirani osjećaj pripadnosti grupi i subjektivni čin razgraničavanja prema drugim društvenim grupama*. U središtu je, dakle, pojam društvene zajednice, za koju opet znamo da je čine ljudi koji nastavaju određeni teritorij i nosioci su zajedničke kulturne tradicije. Čini se da u pokušaju definiranja kružimo od jednoga do drugog pojma, od etnosa do kulture, kao u nekom zloćudnom krugu. To međutim ne treba zbunjivati ako znamo da su društvo i kultura nerazdvojni pojmovi, barem što se ljudskih bića tiče, ali ipak nisu istovjetni. Kada govorimo o etnosu, nglasak je na društvenim grupama i njihovoj interakciji, te naročito na društvenoj organizaciji kulturnih razlika. Nadalje, dok pojedinac ima određeni kulturni identitet bez obzira jeli toga svjestan ili nije, etnički se identitet temelji na subjektivnome, deklariranom osjećaju pripadnosti grupi, pa prema tome nipošto ne može biti nesvjesnog karaktera. Točno je da se etničkom identifikacijom pojedinaca i kolektiva može manipulirati — pojačavati joj ili smanjivati intenzitet i opseg po nama sasvim dobro poznatim metodama — ali se sve to temelji na manipulaciji *svijesti* pojedinca i grupe. Pod opsegom etničke identifikacije mislim na mjeru u kojoj su različite sfere svakodnevice prožete osjećajem pripadnosti vlastitoj grupi — a ta se obuhvaćenost naravno mijenja, od okolnosti do okolnosti. Povećani opseg etničke identifikacije trenutno se u našem dnevnom tisku označava pojmom homogenizacija.

Ako prema danim definicijama razmotrimo odnos etnosa i kulture, možemo zaključiti da je njihov odnos posredovan. Etnos ne proizlazi direktno iz kulturne tradicije, nego živi ljudi, kao pripadnici različitih društvenih grupa i u procesu međusobne interakcije, odlučuju koji će dijelovi njihova kulturnog naslijeđa imati ulogu označitelja njihove društvene posebnosti. Neki bi strogi i »objektivni« kulturolog vrlo vjerojatno u istraživanju ukupnog načina života nekoliko susjednih društvenih zajednica mogao zaključiti da se sadržaji njihove svakodnevice uvelike preklapaju i da su razlike od naselja do naselja poput nijansi duginih boja među kojima je teško odrediti međe. Ali etnolog ipak bi mogao jasno i precizno odrediti etničke međe na osnovi subjektivno deklariranih kulturnih razlika, bez obzira jesu li one veće ili manje. Stoga kada kažemo da je etnos društvena organizacija kulturne raznolikosti, naglasak nije samo na onom »društvena«, nego treba shvatiti da je i »kulturna raznolikost« relativno određena. Kulturne zone, područja ili »stilovi«, gdje možemo sasvim konkretno evidentirati različite načine života, pa čak i »mentalitete« — npr. alpski, panonski i primorski kulturni prostor — ne poklapaju se i nikada se nisu poklapale s etničkim granicama. Aspekti kulture variraju, uče se i prenose, posuđuju i mijenjaju, a da to nema bitnog utjecaja na održavanje etničkih granica.

Ako se etnička granica tako rijetko poklapa s »objektivnim kulturnim sadržajem«, upitat će se netko što je s jezikom, jer se taj dio kulture često nameće kao »prirodna« etnička barijera. Na prvi pogled čini se da je zaista tako, pogotovu ako imamo na umu standardizirane jezične varijante, poduprte školskim, mass-medijskim i administrativnim institucijama. Međutim, ako na jezik pogledamo kroz leću kulturologa ili socio-lingvиста, zamijetit ćemo da se jezik često zanemaruje kao etnička oznaka i da, unatoč lokalizimima i regionalnim varijantama, omogućuje komunikaciju na širem kulturnom prostoru (npr. španjolski u Latinskoj Americi, arapski u sjev. Africi i na Bliskom istoku, srpski ili hrvatski u većem dijelu Jugoslavije). S druge strane, ako baš želimo insistirati na etničkom razgraničenju, onda i jezične karakteristike dijalektalnog ili još užeg nivoa mogu preuzeti funkciju etničkog označitelja (npr. uloga srpske i hrvatske varijante istog jezika).

Niti jezik, dakle, nije »prirodna etnička kategorija«. Između jezika kao dijela kulture i kulture uopće može se povući slijedeća analogija: jezici kojima ljudi komuniciraju strukturirani su također poput duge regionalnih nijansi, odnosno sličnosti i malih razlika između bližih susjeda, te krupnijih razlika između udaljenih susjeda unutar iste jezične skupine. Ova struktura duge posljedica je povijesnih i suvremenih obrazaca interakcije između tih ljudi. Demarkacijske linije koje se u toj dužini povlače od vremena do vremena da bi se standardizirala upotreba neke jezične varijante, imaju malo veze s lingvističkim kriterijima; one predstavljaju samo jedan vid etničkog razgraničavanja. Iako proces konstruiranja etničkih granica može uključivati bilo koji aspekt kulturnog repertoara, priroda etničkog označitelja nije nevažna činjenica. Prema W. G. Lockwoodu, postoji i povratni utjecaj »kulturnog sadržaja« na karakter društvene interakcije. Uspoređujući situacije u kojima religija i jezik služe za etničko samoodređenje grupe (primjer Bosne i Gradišćanskih Hrvata, vidi 10), ovaj autor zaključuje da jezik omogućuje veću »propusnost« u međugrupnoj komunikaciji jer je moguć bilingvizam i čak trilingvizam, dok religija takvu komunikaciju gotovo sasvim onemogućuje. Ta činjenica sa svoje strane vodi ka sasvim različitim rezultatima inter-etničkih odnosa: do moguće asimilacije s jedne strane, te rigidnog održanja etničkih grupa, s druge.

Povijesnost etnosa

Etnos — shvaćen kao neprestani proces određivanja granica između grupa MI i grupa ONI — očigledno postoji kao *antropološka konstanta*. Bez obzira na oblik društvene organizacije, ljudi uvijek imaju potrebu da definiraju svoje zajedništvo kada se nađu u nekoj vrsti konfrontacije s drugima. Budući da se temelji na subjektivnom osjećaju pripadnosti i da se uvijek izražava simbolički, etnos je univerzalna antropološka karakteristika svakog oblika udruživanja, od najjednostavnije »horde« do moderne nacije.

Ako na ovaj način nastojimo razumijeti fenomen etnosa, onda onaj tko često upotrebljava i »zbunjujući niz pojmova etnos-narod-nacija« (vidi npr. spomenutu diskusiju u časopisu *Gledišta*) postaje besmislen. U pojmovnom je smislu taj niz nekonsistentan, »zbraja kruške i jabuke«, jer u istu shemu (evolucionističku!) trpa jedan univerzalni proces (etnos) i dva oblika društveno/kulturne organizacije (narod i naciju). Ako bismo i htjeli zadržati sličnu shemu, u najmanju ruku valjalo bi je zamijeniti pojmovnim nizom plemeno-narod-nacija, kod koje se etnos podrazumijeva na sva tri stupnja. Pritom bismo još morali zanemariti činjenicu da je pleme vrlo diskutabilan tehnički termin, za kojeg suvremena kulturna antropologija smatra da pokriva niz vrlo različitih varijacija pred-državne društvene organizacije.

Kada kažemo da je etnos, kao proces samoodređenja i razgraničavanja grupa, antropološka konstanta, ne zanemarujemo činjenicu da se on povijesno iskazuje na različite načine, ovisno o strukturi grupe i načinu interakcije s drugima. Etnički procesi kakav je npr. Barth opisao za segmentarna, nomadska plemena Pakistana ili Arapskog poluotoka vrlo su različiti od onih u suvremenoj Kataloniji ili da budemo sasvim ažurni, u sovjetskom Uzbekistanu. Na jednoj strani odnose između lokalnih grupa reguliraju međuplemenski savezi i konflikti, ekološki uvjeti i ekonomske transakcije, a na drugoj u prvom redu država sa svojim prisilnim integracijskim mehanizmima.

Nadalje, ako bismo uz rezerve uglavnom mogli prihvatiti pojednostavljenu shemu povijesnog razvoja društvenih struktura sa stupnjevima plemeno-narod-nacija, nikako ne možemo prihvatiti njen jednolinijski, smisao, po kojem svaki novi stupanj poništava prethodni. Mnoge su nove države Trećeg svijeta primjer kako i plemena i narodi i nacije mogu koegzistirati, naravno unutar hijerarhijske strukture i uvijek u konfliktu. To znači da ljudi istodobno komuniciraju na različitim razinama društvene organizacije pa se u isti mah osjećaju pripadnicima i svog lokaliteta, i svoje regije, i nacije, čak kontinenta. Od konkretnih okolnosti u kojima se zbiva konkretna interakcija ovisi kada će pojedinac jače ili slabije osjećati pripadanje jednoj od tih razina. U suvremenim je nacijama etnički identitet uvijek kompleksan, a antropologija ga naziva »ugniježdenim« (nested) identitetom (vidi 15). Taj kompleksni identitet koji podrazumijeva sposobnost pojedinca da se snalazi i u širem kulturnom sustavu i u određenom podkulturnom sustavu sam po sebi nije nikakav problem (npr. Gradišćanski Hrvati postaju dobri Austrijanci kada su izvan svojih sela). Problem nije u kulturnoj kompetenciji pojedinca ili grupe, nego u načinu na koji je faktor moći (država) regulirao i organizirao kulturne razlike (vidi 6 : 125).

Tipično je za suvremena, hijerarhijski organizirana društva da se etničkim identitetom može manipulirati, jer vladajući sloj određuje način interakcije između pojedinih kulturnih, regionalnih i klasnih pod-cjelina. Novi etnički odnosi stvaraju se dakle »odozgo na dolje«, a ne isključivo na temelju tradicionalnih lokalnih podjela. Tako primjerice John Cole uspoređuje

situaciju u dva multi-etnička imperija 19. stoljeća, u Habzburškom i Otoman-skom carstvu, i zaključuje da je za razvoj etničkih odnosa i nacionalnih pokreta na Balkanu odlučujuću važnost imala uključenost Austrije u globalnu ekonomiju (kao poljoprivredne polu-periferije) i pokušaj političke centralizacije (6). Kada arhaičniji oblici država pokazuju tendenciju da se reorganiziraju po uzoru na nove nacionalne države, uz odgovarajući razvoj kapitalističke ekonomije, nastaje lančana reakcija kojom i stare, regionalne i lokalne elite preuzimaju nacionalni idiom radi vlastitih emancipatorskih ciljeva. Uz pokušaj centralizacije, uvijek ide i artikuliranje regionalnih interesa, što se događa i dugovječnim nacionalnim državama. Tome pridonosi činjenica da državna birokracija u okviru razvojnih strategija obično provodi politiku različitog tretmana prije formiranih etničkih grupa.

Za razliku od ranijih razdoblja kulturne povijesti, etnička interakcija više nije toliko ekološka i ekonomska pojava — ona je danas ponajprije politički fenomen jer se radi o borbi za strateške pozicije moći unutar novih država (borba za kontrolu nad prirodnim resursima, tržištem, zapošljavanjem, obrazovanjem itd. — Usp. 5 : 92—93 i 9). Kulturni simboli koji su dio nacionalnih ideologija sasvim su sporednog značaja; često se obraćaju prošlosti, ali sa svrhom i funkcijom koja je okrenuta samo sadašnjosti.

Etnička podjela u suvremenom svijetu sve je manje etnička, a sve više klasna. Naime, stare etničke oznake (izabrani simboli iz kulturnog repertora) sve više su u funkciji označavanja socijalnih klasa, grupa ljudi koji su različito kategorizirani u odnosu na svjetsku podjelu rada. Tako će se npr. jedan »anglo« i jedan »latino« malo razlikovati i po izgledu i po ponašanju ako sjede u istom upravnom odboru velike multinacionalke. S druge strane, sjevernoamerički i južnoamerički radnici i te kako će se razlikovati od njih po stilu života, a osim toga i međusobno su hijerarhizirani s obzirom na ulogu u svjetskom tržištu rada i to simbolički iskazuju na mnoge načine. Iako ne treba smetnuti s uma snagu lokalne kulturne tradicije i »lokalnog odgovora« na univerzalne globalne procese, ipak je očito da je kapitalizam modernizirao ljude na takav način da su stvoreni novi etnički identiteti koji ne koincidiraju s pred-industrijskim (regionalnim, župnim, plemenskim...). (usp. 18 : 381).

Pristup razumijevanju etnosa koji koristim u ovom članku još uvijek je dosta nov u našoj sredini koja je navikla da na etnos gleda kao na nešto nepromjenljivo, primordijalno, maglovito i teško uhvatljivo... Promišljanjem etnosa u simboličko-komunikacijskom, funkcionalističkom i polit-ekonomskom okviru vraća se loptica nazad svim onim društvenim znanostima koje »teška mjesta« u razumijevanju društvenog života naprosto pripisuju »kulturi«. Kulturni antropolozi, kako se iz iznesenog može vidjeti, izvukli su etnos iz konteksta »kulture« i pokušali ga objasniti na druge načine. Time, naravno, nisu riješeni svi problemi, no ipak se tom racionalizacijom daje više mogućnosti ljudima da usmjere akciju prema praktičnom rješavanju »etničkih problema« jer im se otvara spoznaja da nisu robovi dalekih »primordijalnih stanja« i kulturnog naslijeđa.

LITERATURA

1. Bandić, Dušan. »Etnos«. *Etnološke sveske*, Beograd, IV, 1982, str. 40—57.
2. Barth, Frederik (ur.). *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Boston: Little, Brown & Co., 1969.

3. Beck, Sam & John W. Cole (ur.). *Ethnicity and Nationalism in Southeastern Europe*. Amsterdam: Antropologisch-Sociologisch Centrum, Universiteit Amsterdam, 1981. 144 str.
4. Bošković-Stulli, Maja. *Usmena književnost nekad i danas*. Beograd: Prosveta, 1983. 319 str.
5. Cohen, Abner. *Two-Dimensional Man*. Berkeley: University of California Press, 1976. 156 str.
6. Cole, John W. »Ethnicity and the Rise of Nationalism«, u: Beck & Cole (ur.). *Ethnicity and Nationalism in Southeastern Europe*. Amsterdam: Universiteit Amsterdam, 1981, str. 105—144.
7. Cole, John W. & Eric R. Wolf. *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, New York: Academic Press, 1974.
8. Kremenšek, Slavko. *Obća etnologija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1973. 276 str.
9. Keller, John F. »Modernization and nationality movements in the industrial West«, u: W. G. Lockwood (ur.) *Beyond Ethnic Boundaries*. Michigan Discussions in Anthropology, vol. 7. Ann Arbor: University of Michigan, 1984, str. 135—154.
10. Lockwood, William G. »An exploratory comparison of language and religion as criteria of ethnic affiliation«, u: W. G. Lockwood (ur.) *Beyond Ethnic Boundaries*. Michigan Discussions in Anthropology, vol. 7. Ann Arbor: University of Michigan, 1984, str. 85—98.
11. Muraj, Aleksandra. »Teorijsko-metodološke zamisli A. Radića i njihov utjecaj na etnološki rad u Hrvatskoj«. *Etnološka tribina*, Zagreb, 6—7, 1984, str. 31—36.
12. Petrović, Ruža. »Statističko definisanje etnosa, naroda i nacije.« *Gledišta*, Beograd, 1—2, 1983, str. 5—18.
13. Rakić, Radomir. »O pojmovima »etnos«, »narod«, »nacija« (prilog definisanju).« *Gledišta*, Beograd, 1—2, 1983, str. 5—18.
14. Rihtman-Auguštin, Dunja. *Etnologija naše svakodnevice*, Zagreb: Školska knjiga, 1988. str. 229.
15. Supek, Olga. »Ethnology in Croatia.« *Etnološki pregled*, Beograd, 23—24, 1983, str. 17—35.
16. Verdery, Katherine. *Transylvanian Villagers. Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change*. Berkeley, University of California Press, 1983.
17. Vlahović, Petar. »Shvatanje pojmova etnos-narod-nacija u etnologiji.« *Gledišta*, Beograd 1—2, 1983, str. 41—48.
18. Wolf, Eric R. *Europe and People Without History*. Berkeley: University of California Press, 1982, 503 str.

ETHNOS AND CULTURE

SUMMARY

In the first part of the paper the author examines three approaches to the question of *ethnos* which likewise represent three chronological phases in ethnology and cultural anthropology: i.e. *ethnos* as a natural phenomenon, *ethnos* as a function of social integration, and *ethnos* as a marker for categories of people in the global political-economic system. The author continues by examining definitions of *culture* and *ethnos*, as well as the relationship between them. Finally, she discusses the historical dimensions of *ethnos* — which is seen as a constant in the anthropological sense, although it manifests itself in different ways diverse historical forms of social organisation.